

מקרה אני דורש

במה לעיון במקראות בדרך רבותינו

גליון מס' 26

פרשת ואתחנן

ה'תשפ"ב

הרב ישעיהו לוי שליט"א

ארץ ישראל התיכונית, הסמוך אל משה ופרוס לרגליו, לא נזקק לנשיאת עיניים. לפיכך אחר "ימה" סובב הציווי אל הימין על מרחקו, "צפנה", ואל השמאל, "תימנה". רק משמילא את מרחבי ארץ ישראל חוזר הציווי "מזרח", לתחום את שטח המראה עד הנהר הנושק במקום עמידתו של משה (וראה ברמב"ן לבמדבר כו, יב ש"הר העברים", היינו "הפסגה" של פסוקנו, נקרא כך "מפני שהוא על מעברות הירדן").

ולא תחמד אשת רעך ולא תתאוה בית רעך שדהו ועבדו ואמתו שורו וחמרו וכל אשר לרעך (ה, יח)

במקביל בדיבר העשירי בניסוח של סדר יתרו, "לא תחמד בית רעך; לא תחמד אשת רעך ועבדו ואמתו ושורו וחמרו וכל אשר לרעך" (שמות כ, יד). על אשת הרע הוזהרנו בשני המקומות משום "לא תחמד", ואילו על שאר קנייניו משום "לא תחמד" שם ומשום "לא תתאוה" כאן.

"לא תחמד" ו"לא תתאוה" בהלכות הרמב"ם

רמב"ם מונה את "לא תחמד" לאו אחד (לא תעשה רסה) ואת "לא תתאוה" לאו נוסף (רסו). לדעתו, המבוססת על המכילתא (שמות שם), חל "לא תחמד" על "כל דבר שאפשר לו" לאדם "שיקנהו" מחבירו. ואינו עובר משום החשק והמחשבה בלבד, עד שיקח בפועל את החפץ שחמד, ואפילו לא בגזל או חמס גמור אלא גם אם "הכביד עליו ברעים והפציר בו" מאד עד שחולל שכנגדו לעמוד בלחצים ומכר את החפץ במעין אונס, אומר בשפה רפה 'רוצה אני'. שכן הישווה במכילתא את "לא תחמד בית רעך" אל "לא תחמד כסף וזהב עליהם ולקחת לך" (להלן ו, כה), ללמד שמדובר כלשון רמב"ם ב"חימוד שיש בו מעשה". לא ניצל החומד מן העבירה אף אם "נתן לו דמים רבים", מלוא מחיר המקח ויותר

(הל' גזילה א, ט; ולראב"ד בהשגותיו שם לא אמר בעל החפץ 'רוצה אני', ו"לא תחמד" הוא אפוא אזהרת החמסן המתואר בבבא קמא סב, א הגזול ומניח לגזול את דמי הגזילה; עיין מג"מ; וראה בב"מ ב, ה, ש"לא תחמד" לאינשי בלא דמי משמע להור).

עלה ראש הפסגה ושא עיניך ימה וצפנה ותימנה ומזרח וראה בעיניך כי לא תעבר את הירדן הזה (ג, כז)

סדר הרוחות באברהם, יעקב ומשה

ואילו לאברהם אמר ה' "אחרי הפךד לוט מעמו, שא נא עיניך וראה מן המקום אשר אתה שם צפנה ונגבה וקדמה וימה" (בראשית יג, יד). וליעקב, "והיה זרעך כעפר הארץ ופרצת ימה וקדמה וצפנה ונגבה ונברכו בך כל משפחת האדמה ובזרעך" (שם כח, יד).

אברהם נאלץ לברוח מפני לוט מחלקה הטוב של הארץ המובטחת לו, ויעקב מפני עשיו מן הארץ כולה, נס מאוהלו ושוכב על הארץ עם אבנים מראשותיו. ניחם הקדוש ברוך הוא את אברהם שעצם נידודיו הכפויים הם יקנו לו: "קום התהלך בארץ לארצה ולרחבה כי לך אתנגה" (שם יג, יז; ראה בבא בתרא ק, א). ואת יעקב ניחם שעצם שכיבתו המעונה תיקנה לו, כמציע מצעות בנכסי הגר (בבא בתרא נג, ב): "הארץ אשר אתה שכב עליה לך אתנגה ולזרעך" (בראשית כח, יג). ועוד זירום הקדוש ברוך הוא שיביטו לאחור, דרך חיבה, אל המקום אשר תיכף יתרחקו ממנו, לידע ולהודיע ששוב ישובו. דרכו של אברהם הובילה דרומה, שכן נפרד מלוט בבית אל ומשם העתיק והאהיל ויבא וישב באלני ממרא אשר בחברון" (שם יג, יח). לפיכך היסב אברהם את מבטו לאחוריו "צפנה". ואילו יעקב, שעמד לשאת "רגליו" ללכת "ארצה בני קדם", היסב מבטו "ימה".

לאברהם ויעקב כאחד פתחה אפוא ההבטחה ברוח שממנה באו ומשם היא נמתחה לרוח שאליה התעתדו ללכת, והתרחבה לימין ולשמאל – "קדמה וימה" אצל אברהם הפונה צפונה, ו"צפנה ונגבה" אצל יעקב הפונה מערבה – למלאות את כל המרחב בין רוחות הפנים והאחור.

ואילו משה צופה מעבר הירדן אל תוך ארץ ישראל, וכמו "ימה" שתוזכר כך "מזרח" הוא לפניו. לפיכך פותח הציווי בהנחיה לשאת "עיניך ימה" הלאה עד חוף הארץ האחרון המופלג. מזרח

אולם על "לא תתאווה" עובר המתאווה מיד "שחישב בליבו היאך יקנה ממנו דבר זה ונפתה ליבו" להשיגו בכל דרך חרף התנגדות בעל החפץ (הל' גזילה שם, י). התאווה היא אפוא המחשבה שיוצאת לפועל במעשה החמדה. לפיכך "התאווה מביאה לידי חמוד, והחמוד מביא לידי גזל, שאם לא רצו הבעלים למכור אף על פי שהרבה להם בדמים והפציר ברעים, יבוא לידי גזל" ויחטוף על כורחו (שם, יא).

כיצד נמנתה אשת הרע בין הפרטים באיסור לא תחמוד?

רבים הקשו איך לפי רמב"ם תיתכן עבירת "לא תחמוד" על אשת רע, הלא אינו יכול לקנותה מבעלה. ואם פגע בה בעודה נשואה, כבר מזהר הלזה משום "לא תנאף" (שמות כ, יג; דברים ה, יז). ספר חרדים ואחרים השיבו, בלשון סמ"ע לחושן משפט שנט, יט, ש"גם באשת חבירו שייך זה, שיגרום שיגרשנה בעלה והוא יישאנה" כמסופר בגיטין נח, א על שולית הנגר "שנתן עיניו באשת רבו". והן אמנם פירש חזקוני לשמות כ, יד ש"לא תחמוד אשת רעך" משמע "לגרום לו לגרשה ותישאנה", אבל לולי דברי האחרונים אין הפירוש הולם לרמב"ם. שכן בגרש הבעל את אשתו אין החומדה פועל ואיה "חמוד שיש בו מעשה", ובוודאי לא יעבור חומד משום מעשה שעשה זולתו. ומשגירשה יצאה האשה מרשות בעלה והיא מותרת לאיש שגרם לגירושה כמו לכל אדם מן השוק.

אלא שלפי האמת לא משום "לא תחמוד" תפס רמב"ם את החומד אשה אלא משום "לא תתאווה". שהרי בהלכה ט מן הפרק הראשון של הלכות גזילה, הלכה העוסקת בחמדה, רמב"ם כלל לא הזכיר אשה, אלא רק בהלכה יא שעניינה תאווה (סמ"ע עמוד על כך בסימן שצוין).

בין רגש התאווה לרגש החמדה

מסתבר שחמדה עזה מתאווה. 'תאווה' קרובה אל 'תקווה' (אלף היא עיצור פרוץ מופק בגרון מעט אחורה מן הק"ף החיכית) ונגזרת מן 'תתאו' לָכֶם הָרָה" (במדבר לד, ז), עניין משיכה (כגון של חבל מדידה) ונטייה. ואילו 'חמדה' קרובה אל 'חבל' ואל 'חמוקי ירכיף' (שיר השירים ז, ב), קימוריהן, עניין כריכה וקשירה גמורה. עץ הדעת 'תאווה' הוא 'לעינים' ונחמד העץ 'להשכיל' (בראשית ג, י) בהכפלה מסלימה: 'תאווה... לעינים' מוטלות בו באקראי אבל 'נחמד' למסתכל במבט בוחן. חושק רכוש אינו נצמד אליו ולא ייקרא 'חומד' עד שייקחנו וילפתו בכפיו ותבליח חמדתו במעש. קודם ללקיחה הוא אינו אלא 'מתאווה'. ובעל הרכוש טרם ניזוק מחשקו הסביל של חבירו, ורוב הבריות משתבחות בקנאתם של אחרים. אבל חושק באשה ייחשב 'חומד' כרוך אחריה גם לפני שעשה מעשה, 'כי עזה כמות אהבה' (שיר השירים ח, ו), ואיש לא יסבול שיטילו אחרים עיניהם באשתו.

לפיכך החריג פסוקנו, מקור הלאו של "לא תתאווה", את האשה משאר הקניינים להזהיר עליה בלשון "לא תחמוד", ללמד שהחמדה האסורה לאשה היא התאווה האסורה לרכוש, שתיהן חשק משולל עדיין מעש ולא נחלקו אלא בשמותיהן. ולגלות שאף "לא תחמוד אשת רעך" שביתרו בא להזהיר על החשק כשלעצמו, ושהוא נבדל אפוא מן "לא תחמוד בית רעך" שלצידו.

ולכן משייך רמב"ם את "לא תחמוד אשת רעך" אל הלאו של "לא תתאווה" ולא אל הלאו של "לא תחמוד". אכן אי אפשר לחמוד אשת רע במובן קנייתה ממנו אגב ריבוי הפצרות, אבל אפשר ואפשר, חס ושלום, להתאוות לה ואף לחשוב מחשבות איך יצודנה תחת ידו. ואם אמנם לא תביא תאוותה לידי חמודה, היא עלולה להביא לידי גזילתה.

והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוה היום על לבבך. ושננתם לבניך ודברתם בם בשבתך בביתך ובלכתך בדרך ובשכבך ובקומך. וקשרתם לאות על ירך והיו לטטפת בין עיניך. וכתבתם על מזוזות ביתך ובשעריך

(ד-טו)

ושמתם את דברי אלה על לבבכם ועל נפשכם וקשרתם אתם לאות על ידכם והיו לטטפת בין עיניכם. ולמדתם אתם את בניכם לדבר בם בשבתך בביתך ובלכתך בדרך ובשכבך ובקומך. וכתבתם על מזוזות ביתך ובשעריך

(יא-יח-כ)

בפרשת "שמע ישראל" שבסדר ואתחנן נפרטו תפילין ומזוזה שתיהן אחר שינון לבנים ודיבור הדברים, ואילו בפרשת "והיה אם שמע תשמעו" שבסדר עקב אמנם באה שימת הדברים על הלב ראשונה כבפרשת "שמע ישראל", אך הוקדמו תפילין ללימוד עם הבנים.

"קשוט עצמך ואחר כך קשוט אחרים"

שמוא מפני ש"הדברים" של ואתחנן הם אמנם דברי התורה, ככתוב למעלה, "וזאת המצוה החקים והמשפטים אשר צוה ה' אלהיכם ללמד אתכם" (ו, א). "ושננתם לבניך ודברתם בם" הוא מצוה אחת של שימור התורה על ידי המצווה, להגדילה ולהאדירה כדי שתוכל להימסר הלאה בלי גירעון חס ושלום אלא מפוארת אף יותר. לימודו של השומע עם בניו הוא גם לימוד שלו, וכאשר תשנן לאחרים הלא "דברת בם" אתה. לפיכך קדם הלימוד שבפה ובלב אל הקשירה על אברי המעשה, החיצוניים, והלימוד והקשירה קדמו שניהם לכתיבה על המזוזות והשערים, שהיא השלטת הדברים על המרחב הסובב.

אולם "דברי אלה" של עקב הם לפשוטם ההתראה הסמוכה למעלה ש"אם שמע תשמעו... ונתתי מטר ארצכם בעתו וגו'" עם ההנגדה שאם "יפתה לבבכם וסרתם... וחרה וגו'" (י, יג-יז). באשר למשמעת ומוסר, "קשוט עצמך ואחר כך קשוט אחרים" (בבא מציעא קז, ב). לכן רק אחר ששם אדם את מוסרי ה' על לבו וקשרם על ידו ובין עיניו יכול הוא לגשת ללמדם לבניו "לדבר בם" גם הם.

כאן וכאן באה כתיבה על מזוזות הבית לבסוף להקיף את האבות עם הבנים.

וְקִשְׁרָתָם לְאוֹת עַל יָדָךְ וְהָיוּ לְטֹטְפָה בֵּין עֵינֶיךָ (ו, ח)
הַשְׁמֵר לָךְ פֶּן תִּשְׁכַּח אֶת ה' אֲשֶׁר הוֹצִיאָךְ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם
מִבֵּית עַבְדִּים. אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ תִּירָא וְאֹתוֹ תַעֲבֹד וּבְשִׁמּוֹ
תִּשְׁבַּע (ו, יב-יג)

ארבע שיטות בסדר הפרשיות

במנחות לד, ב, "תנו רבנן, כיצד סידרן" של פרשיות התפילין בבתיים של ראש? "קדש לי" (שמות יג, א-י) 'וְהָיָה כִּי יִבְאֶךָ' (שם, יא-טז) מימין, 'שְׁמַע' (דברים ו, ד-ט) 'וְהָיָה אִם שָׁמַע' (שם יא, יג-כא) משמאל. והתניא איפכא! ברייתא אחרת שונה "קדש לי" 'וְהָיָה כִּי יִבְאֶךָ' משמאל, 'שְׁמַע' 'וְהָיָה אִם שָׁמַע' מימין. "אמר אביי, לא קשיא, כאן מימינו של קורא, כאן מימינו של מניח, והקורא קורא כסידרן".

יש ארבע שיטות בהבנת הגמרא ולהלכה. לפי רש"י "כאן מימינו של קורא" נאמר על לשון הברייתא שציטטה הגמרא, "קדש לי" 'וְהָיָה כִּי יִבְאֶךָ' מימין, 'שְׁמַע' 'וְהָיָה אִם שָׁמַע' משמאל, ועל אף שבראש המניח מסודרות הפרשות היפך סידרן בתורה, "הקורא" שממול המניח "קורא כסידרן", 'קדש' 'וְהָיָה כִּי יִבְאֶךָ' זו אחר זו בסדר בא, 'שְׁמַע' בסדר ואתחנן, 'וְהָיָה אִם שָׁמַע' בסדר עקב. גם רבנו תם מסכים ש"קדש לי" 'וְהָיָה כִּי יִבְאֶךָ' מימין משמעו מימין הקורא, אבל הוא חולק בעניין 'שְׁמַע' 'וְהָיָה אִם שָׁמַע' משמאל. שלדעת רש"י "משמאל" משמע משמאל 'קדש' 'וְהָיָה כִּי יִבְאֶךָ', ולרבנו תם "משמאל" משמע משמאל הקורא, ש'שְׁמַע' בבית החיצון בקצה שמאל של הקורא, 'וְהָיָה אִם שָׁמַע' מימין ל'שְׁמַע' בבית פנימי. נמצא סדר הפרשות לרבנו תם מימין הקורא ולשמאל: 'קדש לי', 'וְהָיָה כִּי יִבְאֶךָ', 'וְהָיָה אִם שָׁמַע', 'שְׁמַע'. הברייתא יכולה הייתה לשנות בפשטות שסידרן מימין לשמאל "קדש לי", 'וְהָיָה כִּי יִבְאֶךָ', 'וְהָיָה אִם שָׁמַע', 'שְׁמַע', אבל היא פרטה את הפרשות לפי סדר כתיבתן, ומודה רבנו תם שסדר כתיבתן היא כסידרן בתורה, ואם כתבתן שלא כסידרן ייגזנו, כפי שנאמר במכילתא לפרשת בא. כך משתמע מתוספות (מנחות שם, דה והקורא). "והקורא קורא כסידרן" אין פירושו לפי רבנו תם כסידרן שבתורה, אלא כסידרן שבברייתא, לומר ש"ימין" ו"שמאל" שנקטה הברייתא הם מעמדת קורא העומד מול המניח.

דעת רמב"ם כרש"י. בהלכות תפילין פרק ג הלכה ה, "כיצד סדור הפרשיות בתפלה של ראש מכניס פרשה אחרונה שהיא 'וְהָיָה אִם שָׁמַע' בבית ראשון שהוא על ימין המניח, ו'שְׁמַע' סמוכה לה, 'וְהָיָה כִּי יִבְאֶךָ' בבית שלישי סמוכה ל'שְׁמַע', ו'קדש לי' בבית רביעי שהוא לשמאל המניח תפילין, כדי שיהא הקורא שפניו כנגד פני המניח קורא על הסדר הזה". משיג ראב"ד, "המחבר הזה שם הברייתא השנויה בגמרא מימין הקורא, והברייתא שהביאו בקושיא ואמרו והא תניא איפכא שם אותה לימין המניח (=כלומר "ימין" המוזכרת בברייתא דתניא איפכא, "שְׁמַע" 'וְהָיָה אִם שָׁמַע' מימין", היא ימין ממבט המניח), והוא תימה, שהגמרא הניחה סדר המניח שעושה המצוה ופירשה סדר הקורא שאין לנו צורך בקריאתו". נראה שקושיית ראב"ד היא כפולה: מצד הניסוח, מדוע לא ציטטה הגמרא בפירוש את הברייתא שסידרה מתייחס אל המניח עושה המצוה, אלא את הברייתא המתייחסת אל קורא אשר לכאורה אין לנו עניין בקריאתו. ומצד המהות, מדוע באמת מסודרות הפרשות כאילו בעבור קורא העומד מנגד שיקרא אותן כסידרן מימין שלו לשמאלו, ומי הוא אותו קורא ולמה נזקקנו לקריאתו,

מה עוד שהפרשות מחופות בבתיים ולא ניתן לקוראן מבחוץ (אור זרוע העיר על כך בהל' תפילין תקנח).

מתוך קושיותיו מעדיף ראב"ד שיטה שלישית, שסדר הפרשות הוא 'קדש', 'וְהָיָה כִּי יִבְאֶךָ', 'וְהָיָה אִם שָׁמַע', 'שְׁמַע', מימין המניח ושמאלה. "הקורא קורא כסידרן" מוסב על "שְׁמַע" 'וְהָיָה אִם שָׁמַע' משמאל, כי מעמדת הקורא 'שְׁמַע' היא בבית החיצון הימני 'וְהָיָה אִם שָׁמַע' לשמאלה, כסידרן בתורה. שיטה רביעית היא של שמושא רבא לפי ספר העיטור, שהפרשות כסידרן שבתורה מימין המניח ושמאלה (אפשר ששיטה זו אינה גורסת את המילים "והקורא קורא כסידרן" שבגמרא לפנינו, כפי שהשמיטן ר"ף; ראה רא"ש הל' תפילין ה.).

אם נפרש ש"הקורא" שהזכירה הגמרא הוא מכניס הפרשות לבתיים, האחרון שיכול לקרוא אותן לפני שהן נגללות ומחופות, תתיישב קושיית ראב"ד על כל פנים מצד הניסוח. סידור הפרשות הוא למעשה הוראה למכניס, ולכן הברייתא שציטטה הגמרא נקטה את הימין שלו, ומסתמא אוהו המכניס בבתיים הפתוחים כאשר המעברתא מאחור, כך שימין שלו הוא שמאל המניח. אולם ברמב"ם משמע שהקורא דנן אינו המכניס אלא עומד מול המעטור תפילין בראשו. שכן בדברו על המכניס התחיל רמב"ם בפרשה האחרונה וכתב, "מכניס פרשה אחרונה שהיא 'וְהָיָה אִם שָׁמַע' בבית ראשון שהוא על ימין המניח", ואילו בסוף ההלכה, בבואו לפרש את "הקורא קורא כסידרן", כתב, "כדי שיהא הקורא שפניו כנגד פני המניח קורא על הסדר הזה".

קבלת עול מלכות שמים בק"ש, תפילה, ציצית ותפילין

להלן בפרק ד הלכה כו כותב רמב"ם, "אף על פי שמצוותן ללבשן כל היום, בשעת תפילה יותר מן הכל. אמרו חכמים, כל הקורא קריאת שמע בלא תפילין כאלו מעיד עדות שקר בעצמו". מקורו של רמב"ם הוא מאמר עולא בברכות יד, ב ושם לא הוזכרה תפילה אלא קריאת שמע. אבל בסמוך שם, "אמר רבי יוחנן, הרוצה שיקבל עליו עול מלכות שמים שלמה יפנה ויטול ידיו ויניח תפילין ויקרא קריאת שמע ויתפלל, וזו היא מלכות שמים שלמה". ולמעלה שם, "רב משי ידיה וקרא קריאת שמע ואנח תפילין ומצלי". מכל מקום, להוכיח שתפילין נחוצות לתפילה לא טרח רמב"ם להביא את המאמרים המזכירים תפילין אצל תפילה להדיא, אלא הסתפק באיזכור תפילין אצל קריאת שמע, אולי כי החמירו על המבטל תפילין בעת הקריאה להחשיבו מעיד שקר. בדומה, בהלכות ציצית ג, יא, "אף על פי שאין אדם מחויב לקנות לו טלית ולהתעטף בה כדי שיעשה בה ציצית, אין ראוי לאדם חסיד שיפטור עצמו ממצוה זו, אלא לעולם ישתדל להיות עטוף בכסות המחויבת בציצית כדי שיקיים מצוה זו. ובשעת התפילה צריך להיזהר ביותר". מפרשי רמב"ם הביאו מקור לכך שבתפילה יש להיזהר להתעטף בציצית ממדרש שוחר טוב על הפסוק "כָּל עֲצֻמֹתַי תִּאֲמַרְנָה ה' מִי כְמוֹךָ" (תהלים לה, י). נאמר שם במדרש, "בחוזה אני משים הציצית כנגד הלב כל זמן שאני קורא קריאת שמע". והרי שלגבי ציצית כמו לתפילין הסיק רמב"ם שאם הן נצרכות לקריאת שמע הן נצרכות בוודאי לתפילה.

אמנם רצופה התפילה לקריאת שמע, שהרי יש לסמוך גאולה, ברכת "גאל ישראל" שאחר הקריאה, לתפילה (ברכות ד, ב; ט, ב; כו, א; ל, א), ולכן הקורא קריאת שמע עטוף בציצית ומעוטף בתפילין נשאר כך לתפילה. אך מסתבר שלרמב"ם יש עניין משותף לקריאה עם התפילה שבשבילו סומכים גאולה לתפילה, ובגללו

נצרכות ציצית ותפילין לקריאה וביותר לתפלה. רש"י בברכות ד, ב נותן טעם לסמיכת גאולה לתפלה, ש"היה אדם מקרב להקדוש ברוך הוא אליו ומרצהו בתשבחות וקלוסין של יציאת מצרים, והוא מתקרב אליו, ובעודו קרוב אליו יש לו לתבוע צרכיו. לפיכך אין הסמיכות משום קריאת שמע אלא רק משום תוכן הברכה שאחריה. כך משמע בגמרא שם, שהקשו היכן הסמיכה של תפילת ערבית לקריאת שמע, והרי אומרים ברכת השכיבנו בין גאל ישראל לעמידה. אם הסמיכות אינה לברכת גאל ישראל עצמה אלא לקריאת שמע עם ברכותיה, מה לי ברכה אחת אחריה מה לי שתיים. אלא שלרמב"ם תפילה היא מצות עשה מן "וְעַבְדְּתֶם אֶת ה' אֱלֹהֵיכֶם" (שמות כג, כה), ולפי ספר המצוות עשה ה היא נכפלה ב"וְאֵתוֹ תַעֲבֹד" (וכן ב"אֵתוֹ תַעֲבֹד" להלן י, כ, וב"וְאֵתוֹ תַעֲבֹד" להלן יג, ה). שכן, מסביר המבי"ט ב"בית אלוקים", עמידה לפני ה' לבקש את צרכיו היא תלות גמורה ועשיית האדם את עצמו לעבד שאין לו כלום משלו, כמו שאמר רבי חנינא בברכות לד, א, "ראשונות, דומה לעבד שמסדר שֶׁבַח לפני רבו, אמצעיות, דומה לעבד שמבקש פרס מרבו, אחרונות, דומה לעבד שקבל פרס מרבו ונפטר והולך לו". ולפיכך הטעם הפשוט לסמוך גאולה לתפלה יהיה שכל מגמת גאולת מצרים הייתה העבודה ולעשותנו עבדים למקום, ככתוב, "בְּהוֹצִיאָךְ אֶת הָעָם מִמִּצְרַיִם תַעֲבֹדוּן אֶת הָאֱלֹהִים עַל הָהָר הַזֶּה" (שמות ג, יב), וככתוב, "כִּי לִי בְנֵי יִשְׂרָאֵל עֲבָדִים עָבְדִי הֵם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אוֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם" (ויקרא כה, נד). גם עיקר הצייווי על התפילה סמוך ליציאת מצרים ותלוי בה, ככתוב, "הַשֹּׁמֵר לָךְ פֶּן תִּשְׁכַּח אֶת ה' אֲשֶׁר הוֹצִיאָךְ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבֵּית עֲבָדִים. אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ תִירָא וְאֵתוֹ תַעֲבֹד" (תהי"א אף הוא עשוי לרמוז ציווי על תפילה, כמו שדרשו בברכות ט, ב את המקרא "וְיִקְרָאךָ עִם שְׁמִי וְלִפְנֵי יְרֵחַ דֹּר דֹּרִים" שבתהלים עב, ה על התפלה. אולם ראה רש"י לברכות שם ד"ה דכתיב).

קריאת שמע עצמה הלא אף היא קבלת "עול מלכות שמים" וקבלת "עול מצוות", כמו שאמר רבי יהושע בן קרחה במשנה ברכות יג, א (וגם פרשת ציצית יש בה עול מצוות; ראה בגמרא שם יד, ב), כלומר קבלת עבדות, ולכן עניין אחד לקריאה ורצף אחד עם הגאולה והעמידה לתפלה. תחילה מכניסים אנו את ראשנו בעול העבדות ושוב נדמים אנו לעבד לפני אדונו.

ציצית משולה במנחות מג, ב לחותם של עבד, סימן היכר במלבושו למעמדו. אף התפילין הן "כחותם על לִבְךָ פְּחוֹתֶם עַל זְרוֹעֶךָ" (שיר השירים ח, ו; ראה זוהר ויקרא נד, ב), קשורות "לְאוֹת עַל יָדְךָ וּלְזִכְרוֹן בֵּין עֵינֶיךָ" (שמות יג, ט), ותוכנן גאולת מצרים בפרשות קדש ל' ו'וְהָיָה כִּי יִבְאֶךָ, וקבלת עול מלכות שמים ומצוות בפרשות 'שְׁמַע' ו'וְהָיָה אִם שְׁמַע'. יש לומר שהציצית שבכגד העוטף את הגוף היא סימן לקניין הגוף ושעבודו, והתפילין ש"כנגד הלב" (מנחות לו, ב) ועל הראש "בֵּין עֵינֶיךָ" הן סימן לקניין האיסור ושעבוד הנפש והחושים (ראה רמב"ן לקידושין טז, ב), כעין שאמר רבי לוי בירושלמי ברכות (א, ה), "אמר הקדוש ברוך הוא אי יתב לי לבך ועיניך אנא ידע דאת לי". לפיכך ראויות הציצית והתפילין לקבלת העבדות שבקריאת שמע, וביותר לניהוג העבדות בפועל שבתפילה. וכך, כאמור, "הרוצה שיקבל עליו עול מלכות שמים שלמה... יניח תפילין ויקרא קריאת שמע ויתפלל"

(אבל ציצית, בניגוד לתפילין, ועל אף שראוי להתעטף בציצית בקריאת שמע ובתפילה, אינה "עול" בלתי ניתן להיפטר ממנו, שאינו אלא חובת טלית. שאם יש לו טלית חייב, ואם אין לו פטור מציצית, ויכול לקרוא קריאת שמע בלא ציצית, כלשון תוספות לברכות יד, ב ד"ה ומנח תפילין ומצלי).

מעתה ניתן להבין ש"הקורא" אשר בעבורו מסדרים את פרשות התפילין מימינו לשמאלו הוא הקדוש ברוך הוא בכבודו. ולא ש"הקורא" שהזכירה הגמרא הוא בהכרח הקדוש ברוך הוא, אלא שבתפילתו עומד אדם לפני השכינה מעין עמידתו לפני מלך בשר ודם, וכך מסודרות הפרשות כביכול לעיני ה' בסדר שהיה מתאים לקורא בשר ודם הנמצא מול המניח.

על אדם לשוות את ה' כנגדו תמיד (על פי תהלים טז, ח), ובייחוד בתפלה, ש"המתפלל צריך שיראה עצמו כאילו שכינה כנגדו", כמו שאמרו בסנהדרין כב, א ונפסק ברמב"ם הל' תפלה ד, טז. הוא משתעבד לה' וקושר על עצמו ובדעתו פרשות של יציאת מצרים ועול העבדות שבגינה, ומסדרן כסדר כאילו לקריאת קונו, הרואה "לְלֵבָב" (שמואל א טז, ז), ואשר חיפוי בתים לא יחצוץ לו, כאומר, ראה איך באתי לפניך. ימין הקורא שהוא שמאל המניח יהיה אפוא כאותו ימין שהמתפלל נותן שלום לו אחר שיפסיע שלש פסיעות לאחוריו, שעל אודותיו ביארו ביומא נג, ב, "מי סברת לימין דידך? לשמאל דידך קא אמינא, דהוי ימינו של הקדוש ברוך הוא"

(אין לקדוש ברוך הוא "לא ימין ולא שמאל, ולא פנים ולא אחור" כלשון רמב"ם בהל' יסודי התורה א, יא מחגיגה טז, א [וראה שמות רבה ד רש"י ללמלכים א כב, יט], אבל ה"עומד לפני המלך" בשר ודם, נותן שלום לימין המלך ואחר כך לשמאל המלך, וקבעו שיפטר מן התפלה כמו שנפטרין מלפני המלך" כלשון רמב"ם בהל' תפלה ה, יא; השווה דברינו לעיל על חיבת "הקורא" שבגמרא).

חובת המשמוש בתפילין ופירוש "הקורא" לדעת רבנו תם

לפי רבנו תם אולי יש להסביר אחרת מי הוא הקורא שבעבורו סדורות פרשות התפילין כפי שסדורות. במנחות לו, ב, "אמר רבה בר רב הונא, חייב אדם למשמש בתפילין בכל שעה, קל וחומר מציץ: ומה ציץ שאין בו אלא אזכרה אחת, אמרה תורה (שמות כח, לה), 'וְהָיָה עַל מִצְחוֹ תָמִיד', שלא תסיח דעתו ממנו, תפילין שיש בהן אזכרות הרבה על אחת כמה וכמה". אפשר היה לצדד שהמשמוש ושימת הדעת התמידית לתפילין לא נועדו אלא לשמר את קדושת התפילין, וכך אמנם משמע קצת ממה שסידר רמב"ם את ההלכה בהלכות תפילין ד, יד בין הלכות העוסקות בשמירת התפילין, ולאחר שהזכיר את חליצת התפילין וסוף זמן הנחתן, ולא למעלה בדברו על אופן הנחתן. אלא שביומא לג, ב, "אמר רבא, שמע מינא מדריש לקיש" שאמר "אין מעבירין על המצוות" (יומא לג, א), "עבורי דרעא אטוטפתא אסור". אין לאחר את התפילה של יד ולדלג עליה אל התפילה של ראש. "היכי עבדי?" מה יעשה? "מדרעא לטוטפתא". רש"י מפרש שמשום "אין מעבירין על המצוות" יש להניח תחילה את התפילה שבורע ואחר כך את של ראש. כוונתו או שהיד הקושרת קרובה לחברתה יותר מאל הראש, או שהיד הנקשרת אף היא נדרשת לסייע בקשירת התפילה של ראש, ולכן אין לעבור עליה אלא תתקשט היא עצמה בטרם תקשט אחרים (על פי דברי ריש לקיש עצמו בבבא מציעא קז, ב: "קשוט עצמך ואחר כך קשוט אחרים"). רבנו תם מפרש שהחולץ תפיליו יניח את של ראש בתיק מתחת לשל יד כדי שכשיבא להניח לא יפגע בשל ראש תחלה ויצטרך להעביר עליה, כי לעולם של יד קודמת בהנחה לשל ראש (תוספות על אחר ד"ה עבורי; תפילה של יד קודמת משום דכתיב [דברים ו, ח] "וְקִשְׁתֶּם לָאוֹת עַל יָדְךָ" והדר 'וְהָיָה לְטִשְׁפַת בֵּין עֵינֶיךָ' [מנחות לו, א], והתוספות הקשו על רש"י מדוע אם כן נצרך אל "אין מעבירין" להקדים את של יד). כרבנו תם פוסק גם רמב"ם בהלכות תפילין ד, ח (אם כי אין זה מדוקדק לגמרי, כי לרש"י "עבורי" משמע לאחר, לרמב"ם משמע לדלג, ואילו לרבנו תם משמע להקדים, כמו "עובר לעשייתן, ראה

רש"י לפסחים ז, ב ד"ה עובר. עיין שם בלשונותיהם). אבל רבנו אליהו מפרש שכשמשמש יתחיל בשל יד מפני שהיא קרובה ליד הממששת יותר משל ראש. והרי שהמשמוש הוא מגוף מצות התפילין ולא רק עזר להבטיח שישתמרו, כך שאין לדלג על מצות משמוש של יד לטובת מצות משמוש של ראש.

ובמנחות לו, א, "תנו רבנן, תפילין מאימתי מברך עליהן? משעת הנחתן. כיצד? היה משכים לצאת לדרך" לפני זמן תפילין "ומתיירא שמא יאבדו, מניחן וכשיגיע זמן ממשמש בהן ומברך עליהן". ופירש רש"י שכשמשמש בהן "הוי כאילו מניחן". שכן במשמוש ובשימת הדעת קושר המניח את עצמו אל התפילין הקשורות בו ואל תוכן, וזו עיקר מצוות התפילין. ואמנם הציעו התוספות שמברכים על המשמוש מפני "שהמשמוש מצוה" (מנחות שם ד"ה וכשיגיע).

המשמוש המחויב הוא למעשה של הפרשות שבתוך הבתים ולא של חיפיון. בברייתא במנחות לד, ב אומר רבי יהודה שאם כתובות פרשות התפילה של יד על ארבע פיסות עור נפרדות "צריך לדבק" אותן ולהכניסן מאוחדות לבית. רבי יהודה דורש, "וְהָיָה לָךְ לְאוֹת עַל יָדְךָ" (שמות יג, ט), כשם שאות אחת מבחוץ כך אות אחת מבפנים. מפרש רש"י, "לָךְ לְאוֹת" משמע ש"אפילו לך לא יהא אלא אות אחת". בניגוד לתפילה של ראש המחולקת לארבעה בתים, לתפילה של יד יש בית יחיד, ואפילו אם כתובות הפרשות שבתוכו על ארבעה קלפים – "איגרות" בלשון רש"י – נפרדים, לאחרים המביטים על התפילה מבחוץ היא אינה אלא "אות" אחת. אבל, מסיים רש"י, "לָךְ" המניח "המשמש בהן וניכר [לך] ממשהן של ארבע איגרות כל אחת לבדה, הוו ארבע אותות" (כך צריך לומר לכאורה, וברש"י שלפנינו נתחלפה דלת בבי"ח), ולפיכך צריך לחברן לאות אחת. והרי שמשמוש התפילין, שבו ניכרת האות שבתפילין ועל ידו סופג המניח את תוכן התפילין, הוא משמוש הפרשות שבפנים ולא משמוש הבתים שבחוץ. שכן בדורות שעברו לא עשו בתי תפילין מעור עבה קשה של בהמה גסה, אלא מעור דק (טור אורח חיים לב) רך של בהמה דקה או של "עגל קטן" בלשון רש"י (מנחות לד, ב ד"ה בד' בתים), ומבעד חיפוי כזה מורגשות הפרשות במשמוש.

וכאשר ירים המניח את ידו ויכופף את מרפקו למשמש את התפלה שבראשו, מוצבת כפו באותה תנוחה של כף זרה מושטת אל ראשו מנגד: אם יד ימין היא, למשל, יגעו האצבעות בבית משמאל המניח, והבוקר תגע בבית שממינו. נמצא שהמשמש בשל ראש שלו כמשמש בשל חברו: הוא והוא יפגשו במשמושם את הפרשות שבתפלה באותם צדדים ובאותו הסדר. אפשר אפוא ש"הקורא" האלמוני מייצג את המניח עצמו ו"ימיו של קורא" מייצג את צד ימיו של ידו הממששת של המניח, לעומת "ימיו של מניח" שהוראתו ימין גופו. ראוי שפרשות קִדְשׁ לִי תסודר מימין היד הממששת ובצמוד תסודר וְהָיָה כִּי יִבְאֶךָ משמאל, כמו שהן סדורות לקורא בתורה זו אחר

זו, כי רק במשמוש ניתן למניח לחוש בפרשות שבבתים ולהתבונן בתוכן, כאילו הוא קורא בעיניו.

ולהלן במנחות שם, "אמר רב חננאל אמר רב, החליף [סדר] פרשיותיה [בבתים], פסולות. אמר אביי, לא אמרן" שהתפילה פסולה "אלא גוייתא לבריייתא ובריייתא לגוייתא", אם העביר פרשה שמקומה בבית פנימי, אחד משני האמצעים, אל בית חיצוני, אחרון מימין או משמאל, ואת הפרשה שמקומה בבית החיצוני העביר לבית הפנימי. "אבל גוייתא לגוייתא ובריייתא לבריייתא", אם החליף את הפרשות הפנימיות זו בזו או את החיצוניות זו בזו, "לית לן בה", אין פסול בכך. "אמר ליה רבא, מאי שנא גוייתא לבריייתא ובריייתא לגוייתא דלא", שאין לעשות כן ואם עשה פסל? דהך דבעי למיחזי אורא לא קא חזיית, והא דלא קא בעי למיחזי אורא קא חזיית, מפני שפרשה שמקומה בבית חשוף מצד אחד נמצאת בלתי חשופה, ופרשה שמקומה בבית חסום משני עבריו נמצאת חשופה. "בריייתא לבריייתא וגוייתא לגוייתא נמי, הך דבעי למיחזי אורא דימין קא חזיית אורא דשמאל, ודשמאל קא חזיית אורא דימין", גם אם החליף את הפנימיות זו בזו או את החיצוניות זו בזו, פרשה שמקומה מימין נמצאת משמאל, ופרשה שמקומה משמאל נמצאת מימין. "אלא לא שנא", אין הבדל, וכל שינוי פוסל. למדנו מאביי שיש מעלה בבית חיצון יתירה על מעלת ימין, כך שמעבר מן החוץ פנימה פוסל אבל מעבר מימין לשמאל אינו פוסל. מסתבר שיתרון המיקום החיצוני הוא שהפרשה מורגשת במשמוש בבירור, בעוד שפנימית מורגשת בקושי מאחורי החיצונית שלצידה, או רק מן הצדדים הצרים הקדמי והאחורי של ביתה הפנימי, או שמא אינה מורגשת כלל ואין זיכרונה עולה אלא אגב זיכרון החיצונית. ואילו ימנית ושמאלית שתיהן מורגשות במידה דומה. רבא מסכים שחיצון עדיף מימין, אבל הוא סבור שמעלת הימין מספיקה לפסול באובדנה, ואולי לדעתו ימנית מורגשת קודם או יותר.

לפיכך ראוי פרשת שְׁמַע' לבית חיצון, כדי שתוקדם במשמוש לפרשת וְהָיָה אִם שְׁמַע' כמו שהיא קודמת לה בתורה. ואף שנמצאת וְהָיָה אִם שְׁמַע' מימין לְשְׁמַע', עדיף המיקום החיצוני מן הימני. ויש בסדר הפרשות שתי התחלות: התחלה גמורה מן הפרשה החיצונה הימנית, היא פרשת קִדְשׁ לִי שהיא ראשונה בתורה, וסמוכה לה וְהָיָה כִּי יִבְאֶךָ הסמוכה לה בתורה ושעניינה דומה; והתחלה שנייה מן שְׁמַע' בבית החיצון השמאלי, וסמוכה לה וְהָיָה אִם שְׁמַע' שהיא המשך עניינה, כי אחר קבלת המלכות תבוא קבלת מצוות המלך.

[ההסבר מניח שלא נחלק רבנו תם על רש"י אלא בתפילה של ראש שבה מסודרות הפרשות בשורה בבתים לעצמן והן ממושמשות על הסדר, אך לא בתפלה של יד, כדעת סמ"ק קנ"ג ורמב"ם בתשובה המובאת בכסף משנה הל' תפילין ג, ה. אבל האגודה (מנחות לד, א) ורא"ש (הל' תפילין ה) וטור אורח חיים לד' נקטו שגם בשל יד נחלקו].